

Wankeb' xk'ulub' li k'aleb'aal re naq te'ab'iiq ut t-oxloq'iiq li xyaab' xkuxeb'

Li tasal hu a'in naxjultika li xyaalalil li Xk'ulub'eb'
laj ralch'och chi rix li Patz'ee'k, xb'aan naq jwal loq'
re xkolb'al rix li xna'ajeb'

QAJULTIKAAQ LI JALANQJALANQ MAQ'OK NA'AJEJ

Naqajultika xb'aan naq ch'olch'o chi qu naq moko toj anaqwank ta xqatikib' xyalb'al qaq'e, junxil q'e kutan xe'xtikib' chaq li qaxe' qatoon.

Li eetalil a'in nata'limank sa' li Centro de la Memoria Histórica, sa' li tenamit Bogotá, Colombia. (Maajun wa tqasach sa' qach'ool Naq li jultikank nak'anjelak re xjalb'al qawanjik Sa' xna'aj li rahilal tqak'e li yo'onink Sa' xna'aj li kamk tqak'e li yo'laak, Sa' xna'aj li maak'a' xtojb'al rix tqak'e li raqok aatin).

Naq ke'k'ulunk laj k'imal winq kitikla aj wi' li qarohob'tesinkil ut xmuxb'al li qak'ulub'. Numtajenaq li maq'ok k'a'atq reeru ki'uxk, ke'xnat' ke'xchapi li qana'aj laj kaxlan winq, ke'xmin rib'eb' sa' qayanq sa' josq'il ut rik'in nimla kamsink, ke'xmin aj wi' li xpaab'aaleb' ut chi kama'an ke'xmin aj wi' li k'anjel sa' xb'eeneb' li qixa'an qamama' ut ke'xmaq' li qana'aj.

Chi ru k'iila chihab', li rahob'tesink ut li maq'ok na'ajej kib'aanuman xb'aan xtaql li Awab'ej re li tenamit España ut xb'aan aj wi' naq te'raj b'ihomoo'k sa' junpaat eb' laj kaxlan winq. Naraj b'i' naxye naq: **li xk'ulunikeb' laj kaxlan winq xtuqla ru naq ke'xmaq'i li na'ajej, ke'xmin li k'anjelak yal chi si sa' xb'eeneb' li qaxe' qatoon, li patz'ok tojl, li rahob'tesink, jo' aj wi' li xminb'al li xpaab'aaleb' ut li xnawomeb' sa' qab'een.**

Li xq'ehil xk'ulunikeb' laj k'imal winq xjal chi junwaakaj li xwanjikeb' li tenamit ak wankeb' arin, ab'anan li qaxe' qatoon ke'xnaw aj wi' xkolb'al kiib' oxib' li najteril na'leb' chi rix li komonil eechej, li ch'och', li awk, xb'aan naq aran na'el chaq li tojl naqaxtesiman reheb' laj kaxlan winq ut rik'in a'an ke'b'ihomoo'k.

Xb'aan naq moko ke'ru ta xmaq'b'al chi xjunil li na'ajej, chi ru chik a'an ke'yo'la li qaxe' qatoon, rik'in a'an ke'xnaw xkolb'al li xnawom xb'aanuhomeb', ke'xkuy li nimla rahob'tesiik ut ke'xtenq'a rib'eb' chi rib'ileb' rib' laj ralch'och'.

Naq ke'risi rib'eb' rub'el xtaql España ut naq ke'ok chi awab'ejink laj kaxlan yakonel (reforma liberal chankeb' re), ke'xxaqab' chaq'rab' re xmaq'b'al xch'och'eb' laj ralch'och', sa' hoonal a'an ke'xmaq'i li toj maji' nake'xmaq' rub'elaj, jo' li komonil eechej, li ilb'il xb'aaneb' li nake'jolomink reheb' laj ralch'och'.

Sa' li chihab' 1871 ke'ok chi rawb'al chi naab'al li kape ut xb'aan a'an aajel ru xmaq'b'aleb' xna'aj li qaxe'qatoon, ab'anan tento aj wi' naq naab'alaqeb' laj k'anjel re li awimj a'an, jo' aj wi' xchaab'ilob'resinkileb' li b'e ut xtawb'al xtz'aq li k'anjelob'aal. A'an aj e naq ke'xxaqab' jun siir li chaq'rab' re xtz'iib'ankil sa' xk'ab'a'eb' li kaqib'ihom li xna'ajeb' laj ralch'och', xb'aan naq maak'a' xhuhul. Chi kama'an ke'xjek'i sa' xyanqeb' li yookeb' chi awab'ejik sa' li hoonal a'an.

Ke'xmin aj wi' xputz'inkil li komonil eechej malaj li komonil na'ajej.

Eb' li chaq'rab' a'an ke'xjuk'i chi xjunil li xwanjikeb' li k'aleb'aal, ke'jachee'k li nake'jolomink nake'k'amok b'e. Aran kitikla li kok' na'ajej reheb' laj ralch'och' ut li xninqil ru cho'q reheb' li b'ihom, eb' laj eechal kape, li noq' ut wank chik xkomon. Aran jwal ke'b'ihomo' eb' laj kaxlan winq, eb' li xjolomileb' laj kookox ut xkomoneb' li yookeb' chi awab'ejink.

Sa' eb' chaq li chihab' a'an (1877), ke'xxaqab' li chaq'rab' re xmuxb'al qak'ulub' laj ralch'och' (jun chaq'rab' re xmaq'b'al li na'ajej, li xkab' chi rik' li minok k'anjel sa' eb' li asiheent ut li rox chi rixeb' li ink'a' len nake'eraj xik chi k'anjelak rik'ineb' li b'ihom), chi kama'an ke'mine' chi k'anjelak eb' li qaxe'qatoon, eb' li wankeb' b'ayaq malaj maak'a'eb' xna'aj, aran ke'k'ame' sa' atqeb' li asiheent kape malaj utz'aj, jo' aj wi' chi xyiib'ankileb' li b'e ut eb' li q'a b'ar nab'eelaman wi' ru li rawimjeb' li b'ihom.

Lajeeb' rox'k'aal (70) chihab' ke'wank chi kama'an laj eechal kape, kinumtaak li xb'ihomaleb' ut ke'xxaqab'i laj kookox cho'q awab'ej, re naq rik'in josq'il, xib'esink ut rahob'tesink te'ab'inq laj ralch'och' ut re naq maani twech'oq re li yook chi uxk. Sa' eb' li chihab' a'an ke'xq'axtes cho'q reheb' laj aleman naab'al li xninqal ru na'ajej sa' xteepaleb' Alta Verapaz, Izabal ut Escuintla, re naq te'raw li kape, aran kiwank aj wi' xk'ulunik laj awol tul, li United Fruit Company. Ab'anan kijala b'ayaq li wank chi ru lajeeb' chihab', kitikla sa' li 1944 toj sa' li 1954, aran kiyu'amiik li "sahil kutank" chankeb' re sa' kaxlan aatin, xb'aan naq ke'xxaqab' li Chaq'rab' Decreto 900 chankeb' re, ut rik'in a'an ke'xjek'i wi' chik li ch'och' maq'b'il xb'aaneb' li kaqi b'ihom.

Ab'anan yal lajeeb' chihab' ke'awab'ejin chi kama'an xb'aan naq sa' li chihab' 1954 ke'xmin wi' chik rib'eb' li b'ihom ut eb' laj puub', ke'ralinasi li awab'ej ut ke'xmaq' wi' chik li na'ajej. Aran xtiklajik chaq xq'ehil li rahilal toj reetal naq ki'uxk li nimla kamsink, re naq maak'a' ut maani chik tkanaaq chi ru li ch'och', "tierra arrasada" chankeb' re sa' kaxlan aatin, ke'chape' li komon ke'xkol chaq xyu'ameb' rub'el pim ut ke'ch'utub'aak sa' xk'aleb'aaleb' aj puub', "aldea modelo" chankeb' re. Aran jwal ke'numtaak ut ke'lab'ink laj kookox. Naab'aleb' li k'aleb'aal tiik ke'sache', maajun reheb' kekole', jwal naab'aleb' aj wi' li ke'eelelikje' sa' jalan chik chi tenamit, kisach li k'a'ru reehab', li rawimj, li xketomj ut ke'xkanab' li xna'ajeb'. Naab'aleb' ke'xmuqi chaq rib'eb' sa' li k'iche' ut wank toj México ke'hulak chi xkolb'aleb' xyu'am.

Aajel ru xjultikankil: Rik'in
li maq'ok ch'och' xtam
xb'ihomaleb' wiib' oxib' li kaqi
b'ihom.
Ut ke'ru xb'aanunkil xb'aan naq
ke'tenq'aak xb'aaneb' li ke'wank
cho'q awab'ej.

Anaqwank, li yook chi qajot'b'al a'an li xningal ru k'anjel chi ruheb' li tzuul ut eb' li nimha'

Ut anaqwank, eb' laj maq'ol na'ajej d'aneb' li xningaleb' ru b'ihom re li qatenamit ut li chaljenaqeb' sa' najtil tenamit. Nake'risi li xpekul ut xq'unal qach'och' jo' aj wi' li xmetz'ew li roqi ha'.

Jo'kan ut naq qilom ru naq nake'xrahob'tesi li loq'laj roqi ha', eb' li k'iche', li tzuul, li choxa ch'och, ut nake'xjeb' xna'aj li qawimj li naqatzeka.

Ilomaq x'oso' li K'iche',
xe'xt'ani li che' ut xe'rawi'
roqechal xk'aamal li kaxlan
xam... ut sa' qochoch moko
qilom ta ru li kaxlan xam.

Jwal naab'al li
na'ajej x'oso', xb'aan
rokikeb' li xningal ru
b'e; moko re ta naq
sa toob'ee'q, re b'an
naq sa' te'xb'eela li
xk'ayeb' li b'ihom.

Xe'xt'ani li tzuul re risinkil li xb'ihomal,
ab'anan majelal, rahilal ut neb'a'il chik li
nake'xkanab' sa' qab'een.

Chaqi ut tz'aj aj chik
ru li k'aknaab' ut eb'
li nimha', xb'aan li
b'an nake'roksi sa' li
rawimjeb'.

Naru nasach li qiyaj wi'
na'ok chaq li kaqi iyaj
ut li kaqi tzakahemj sa'
qayanqil.
Ut moko nake'roxloqi
ta eb' li qaloq'laj
Tzuultaq'a, nake'xram
qanumleb' ut nake'xmux
xloq'al qapaab'aal.

Naq kixk'e rib' sa' aatin li Awab'ej rik'ineb' li rechawab'ej chi rix li yakok, aran ke'ok chaq li xningal ru b'ihom re xk'anjelankil:

- Li kaqi mokooch, li kape, li utz'aj, tul ut wank chik xkomon.
- Eb' laj t'anol tzuul, re risinkil li qani ch'iich, li saqi ch'iich', chun, cobre, zinc, cobalto ut wank chik xkomon.
- Sa' xyangeb' wankeb' aj wi' laj yib'ol xpoql tz'ak, li xtoonakaxlan xam, aj isinel xsasal li ch'och' ut wankeb' chik xkomon.

A'aneb' li xningal ru b'ihom aj arineb' ut aj najtil tenamit ut yal re risinkil xb'ihomal li qana'ajej (ha', xsasal ut xch'iich'ul li ch'och') xb'aan naq jwal numtajenaq xk'ihal sa' li qatenamit.

Nake'kulunk sa' qatenamit, nake'ok chi k'anjelak xb'aan xtenq'aal li awab'ejjal.
Naq nake'kulun nake'xye naq "naab'aleb' xtumin, te'xk'e qak'anjel ut twakliiq li qatenamit ut toowakliiq aj wi' laa'o"

Jo' xaye, nake'hulak sa' atqeb' li k'aleb'aal li xningal ru b'ihom chi xyeechi'inkil qak'anjel ut li wakliik, ab'anana moko yaal ta, toj maa'ani na'ilok re d'an.

Ut laa'o yal k'uluk rahilal

Chanki ru nake'tz'aqonk ut nake'xxaqab'ank aatin li komonil

Moko ke'kana ta chi oyb'eenink eb' li tenamit ut eb' li k'aleb'aal xb'aan li ch'a'ajkilal a'in. Ke'wakli b'an ut k'iila paayi ru li yalok q'e ke'xb'aanu, xb'aan naq cho'q reheb' aajeli ru xkolb'al rix li loq'laj na'ajej, li ha', li k'iche', li ch'och'. Naq nake'hulak li b'ihom sa' atqeb' li k'aleb'aal moko nake'xye ta resil k'a' ru okeb' re, ka'aj wi' nake'xch'iki rib'eb', maak'a' nake'raj re li xmajelal, li k'a'uxl ut li xpatz'omeb' li k'aleb'aal. Jok'an ut naq eb' li k'aleb'aal nake'k'uub'ank ut nake'xpatz'i chi rib'ileb' rib' ma us malaj ink'a' us naq te'oq li b'ihom, chi kama'an nake'xyal xq'e, sa' komonil nake'xxaqab'ank aatin chi rix li k'a'atq reeru nahulakje' sa' xyanqeb'.

Junelik na'uxk li k'uub'ank ut li patz'ok sa' xyanqeb' laj ralch'och', kama'an ki'uxk sa' najteril q'e kutan ut li xnimal ru na'leb' a'an nake'xjultika naq na'uxk li patz'ok sa' eb' li k'aleb'aal ut tenamit naq nake'hulak li b'ihom (raatin qana' Lucía Xiloj)

Chi ru li chihab' 2005 kitikla xb'aanunkil li patz'ok sa' xteepal Watemaal. Ruk'in li xb'een, eb' laj San Miguel Ixtahuakan, sa' Xteepal San Marcos, ke'xye naq ink'a' nake'raj naq t-oq sa' li xna'ajeb' li Mina Marlin. K'a'ut, xb'aan naq nawb'il naq ka'aj wi' majelal ut rahilal naxk'am chaq li t'anoki tzuul. Maak'a' ke'raj re li b'ihom ut ke'xch'ik rib'eb'.

Ma wank put junaq chaq'rab' naxk'e xk'aan li patz'ok na'uxk xb'aaneb' li tenamit ut eb' li k'aleb'aal.

Wank b'i'an, a'an li Convenio 169, k'uub'anb'il xb'aan li Xnimal Xk'uub'laleb' laj K'anjel (OIT chankeb' re).

K'a'ru naxye li Chaq'rab' chi rix Xk'ulub'eb' laj Ralch'och', Convenio 169 nayeeman re

K'a'ut naq ke'xxaqab' li Chaq'rab' re Najtil Tenamit Chi Rix Xk'ulub'eb' Laj Ralch'och', sa' Xk'uub'laleb' laj K'anjel (OIT)

“ki'uxk xxaqab'ankil xb'aan naq aajel ru roxloq'inkil li xnowom xb'anuhom li jalaqjalanq chi tenamit aj Ralch'och', naroxloq'i li xk'ulub'eb' chi rix li xna'ajeb' ut chi xjunil li wank chi ru, ut aajel ru roxloq'inkil li raatineb' chi rix li wakliij ib'.

Li Chaq'rab' a'in k'uub'anb'il re naq ink'a' chik te'tz'eqtaanaaq laj ralch'och' ut re naq te'tz'aqonq chi xxaqab'ankil aatin chi rix li xwanjikeb'. Jo'kan ut naq jwal nim xloq'al li patz'ok ut li tz'aqonk chi ru li chaq'rab' a'in (yeeb'il xb'aan li OIT 2013)”

Tento xjultikankil naq moko toj ta rik'in li Chaq'rab' Convenio 169 xtiklaak li patz'ok ut li xtz'aqonikeb' laj ralch'och', kixaqab'aak re xk'eeb'al xloq'al.

Moko xmaatan ta li Awab'ejilal li patz'ok ut li tz'aqonk, qak'ulub' b'an.

Li toj aajeli ru a'an naq li Awab'ejilal tb'aanu li xsumehom ut taqlanb'il xb'aan li chaq'rab' a'in.

- Li chaq'rab' Convenio 169, ke'xk'uub' chaq sa' li tenamit Ginebra sa' li 27 xb'e li po junio re li chihab' 1989. Arin Watemaal ke'xxaqab' cho'q xchaq'rab' li qatenamit sa' li 5 xb'e li po marzo re li chihab' 1996, xb'aaneb' laj K'uub'anel Chaq'rab'.
- Jun li sumk'uub' naxaqli cho'q chaq'rab' naq naxsume junaq li Awab'ej, aran ut tento naq troxloq'i li xsumehom ut anajwank xkomon xchaq'rab'il li qatenamit.
- Jun chik, teneb'anb'il sa' xb'een li Awab'ejilal xjutikankil re li OIT k'a' ru yook chi uxk, ma napaab'aaman li chaq'rab' malaj ink'a'.

Li xanimal ru xcha'al li Convenio 169 a'an li k'ulub' chi rix li patz'ok ut li tz'aqonk

Wi' sa' li Convenio 169 ak naxye naq tento tb'aanu li patz'ok li Awab'ejilal, k'a' ut naq a'aneb' chik li tenamit nake'b'aanunk re.

K'a' puti ru tz'aqal naxye li Convenio 169 chi rix li patz'ok chi jo'kanan.

Li Convenio 169 naxye naq ka'aj wi' li Awab'ejilal tb'aanunq re li patz'ok, moko naru ta naq jalan chik tb'aanu ruuchil.

Xb'aan naq moko naxb'aanu ta li patz'ok li Awab'ejilal ut naxmin sa' xb'eeneb' li k'aleb'aal li rajomeb' li b'ihom, li tenamit nake'xk'e rib' sa' k'uub' ut nake'xpatz'i chi rib'ileb' rib' ma us malaj ink'a' us junaq li k'anjel. Chi kama'in nake'xjultika re li Awab'ej naq wankeb' xk'ulub' chi tz'aqonk ut chi xxaqab'ank aatin sa' sumk'uub', xb'aan naq a'an li naxjayali li Convenio 169.

Na'uxk li patz'ok sa' atqeb' li k'aleb'aal ut eb' li tenamit xb'aan naq li Awab'ejilal moko naxb'aanu ta li xtaql li Convenio 169, chi rix li patz'ok chi rub'eetal, sa' xyaalil ut chi ch'olob'anb'il. Jun chik, ak k'iila sut jitb'il li Awab'ejilal xb'aaneb' li k'aleb'aal xb'aan naq naxmux li chaq'rab'.

Wank kiib' li xningal ru xk'uub'lal li Convenio 169:

1. Xk'ulub'eb' laj Ralch'och' xkolb'al ut xkawresinkil li xnowom xb'aanuhomeb', li xwanjikeb' ut chanki ru naq k'uub'k'u ru li xjolomil.
2. Xk'ulub'eb' laj Ralch'och' tz'aqonk naq na'uxk xk'uub'ankil junaq li k'anjel wi' te'toch'eeq xb'aan, tento naq eb' laj ralch'och' te'xye k'a' ru tz'aqal li aajeli ru xb'aanunkil re naq te'wakliiq, xb'aan naq a'an naxtoch' li xwanjikeb', li xyu'ameb', li na'leb'eb', li xch'ocheb' ut li sutam b'ar wi' wankeb'.

Li k'ulub'ej chi rix li Ilok ib' wank aj wi' sa' li chaq'rab' a'an: li ilok ib' naraj naxye naq a'aneb' laj ralch'och' li yaaleb'i re: chanki ru te'xk'uub' li jolomink sa' xyanqeb', ani'atqeb' laj k'amol b'e, chanki ru te'xsik'i laj jolominel, chanki ru te'wanq se' komonil ut chanki ru te'xb'eeres li xnowom xb'aanuhomeb', a'aneb' yaaleb'i re chi rix li xwanjikeb' ut maa'dani naru naxch'ik rib', ut sa' xyanqeb' moko naru ta aj wi' naq tyooqeb' xmuxb'al xk'ulub' li poyanam.

K'a' ru na'el wi' li aatin patz'ok chi rub'eetal, sa' xyaalil ut chi ch'olob'anb'il

Rub'eetal
t-uxq li patz'ok naq toj maji' natikla li k'anjel, naq toj maji' nake'xsume naq te'ruuq chi xb'aanunkil li xk'anjeleb'.

Sa' xyaalalil
Moko t-uxq ta li patz'ok chi minb'il ru.

Ch'olob'anb'il
T-uxq li patz'ok naq ak xch'olob'aman chi xjunil, moko sa' rajb'al ta ru, sa' xyaalalil b'an, ut tento roxlong'inkileb' laj ralch'och' wankeb' sa' li na'ajej b'ar wi' t-uxq li patz'ok.

K'a' ru na'el wi' li aatin chi anchal ch'oolej, wank sa' li Chaq'rab' 169 chi rixeb' laj ralch'och'

Naq tento te'xpaab' li xsumehom li k'aleb'aal ut eb' li tenemit, naq ak x'uxk chik li patz'ok.

A'an naraj naxye naq ka'aj wi' laa'o yaali qe chi rix li t-uxliiq sa' li qateep, qana'aj.

Naq t-uxq li patz'ok, moko naru ta rik'in b'alaq'ink ut tento naq te'roxloq'i li qanawom ut b'aanuhom chi rix li patz'ok, jo' aj wi' li xaqab'ank aatin.

Chaq'rab' k'uub'anb'il xb'aan k'iila tenamit wank cho'q xk'uub'lal li k'ulub' chi rix li patz'ok

Li Xnimal ru Raatin li Ab'l Tenamit chi rix li Xk'ulub'eb' laj Ralch'och', xaqab'anb'il sa' li chihab' 2007, naxjultika naq tento te'patz'eeq rub'elaj reheb' laj Ralch'och' ma t-uxq malaj ink'a' junaq li nimla k'anjel sa' xteepaleb'.

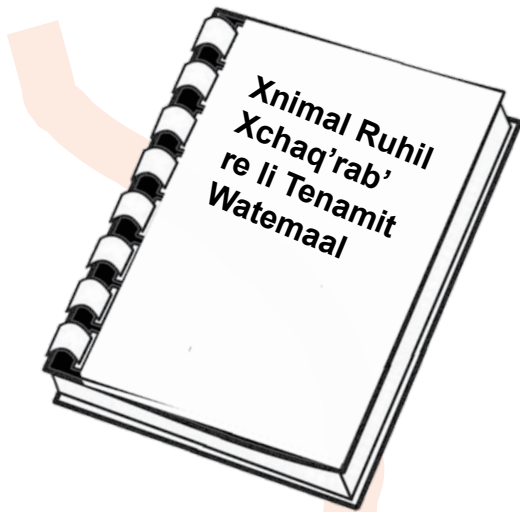
Kab'laju xka'k'aal raqal (32):

1. Xk'ulub'eb' laj ralch'och' xna'leb'ankil ut xtusb'al ru li k'anjel aajel ru xb'aanunkil re naq te'wakliiq, malaj li k'anjel t-uxq sa' li xna'ajeb' (...) 2. Tento naq te'patz'oq li awab'ejilal reheb' laj ralch'och' ut te'xk'e li tenq'aal chi anchal ch'oolej, re naq wi' te'xsume naq t-uxq junaq li k'anjel sa' li xteepaleb', xb'een wa te'xch'olob' chi tz'aqal reeru k'a' ru te'raj xb'aanunkil sa' li xna'ajeb', jo' chi rix li waklesiik ib', li xaqab'ankil k'anjel chi ruheb' li roqi ha', malaj xpikb'aleb' li tz'uul ut wank chik xkomon (...)

Li Xnimal ru Raatineb' li tenamit wankeb' America chi rix li Xk'ulub'eb' laj Ralch'och', xaqab'anb'il sa' li chihab' 2015, kama'in naxye sa' li oxib' xka'k'aal raqal (33):

1. Wankeb' xk'ulub' laj ralch'och' chi tz'aqonk, chi maak'a' tramoq re, te'xb'aanu jo' k'aynaqeb' chi xaqab'ank aatin chi rix li xk'ulub'eb', wi' yookeb' chi xk'uub'ankil xk'eeb'al chi b'eeq junaq li chaq'rab', xk'anjel li awab'ejilal malaj jalan chik chi na'leb' chi rixeb' laj ralch'och'.
2. Te'patz'oq li Awab'ejilal reheb' laj ralch'och' ut wi' te'xk'e li tenq'aal tento te'xk'e chi anchal xch'ooleb', rub'elaj xaqab'ankil junaq chaq'rab' malaj k'anjel re awab'ejilal b'ar wi' te'toch'eeq' laj ralch'och', re naq rub'elaj te'xsume ma t-uxq malaj ink'a', li patz'ok t-uxq sa' xyaalalil ut ch'olob'anb'ilaq aj wi'.

Xchaq'rab'il qatenamit chi rix li k'ulub'ej chi rix li patz'ok

Waqib' roxk'aalil raqal (46). Xnimal xwankil li Chaq'rab' re ab'li tenamit. Li nimla na'leb' nab'eeresiman sa' li qatenamit a'an naq eb' li chaq'rab' ut sumk'uub' chi rix xk'ulub' li poyanam, sumenb'il xb'aan li awab'ejilal, jwal nim xwankil sa' xb'een li qachaq'rab'.

Waqib' xkaak'aalil raqal (66). Naab'al paay ruheb' laj ralch'och' wankeb' Watemaal, jun siireb' laj Maay. Li Xk'ub'lal Xjolomil li Tenamit naxk'e chi ru, naroxloq'iehb' ut naxwaklesiheb' ru li xyu'ameb', li xnajter xna'leb'eb', li xwanjikeb' sa' komonil...

Eb' li raqal

Oxib' xkaak'aalil (63). Xpatz'aleb' re li tenamit.

Kahib' xkaak'aalil (64). Xb'aanunkil li patz'ok xb'aan xtaql li tenamit.

Oob' xkaak'aalil (65). Xpatz'b'aleb' re li k'aleb'aal malaj reheb' laj k'amol b'e aj ralch'och' wankeb' sa' li tenamit.

Waqib' xkaak'aalil (66). K'iila paay ru li patz'ok ut xmetz'ew li xxaqab'ahomeb' li tenamit.

Sumk'uub' chi rix xwanjikeb' ut xk'ulub'eb' laj ralch'och'. *Chi xjunil li k'a'atq reeru b'ar wi' te'ch'e'eq laj ralch'och', tento naq a'anaqeb' li yaaleb'i re, jo'kan ut naq rik'in li sumk'uub' a'in, na'ajman xsik'b'al malaj xkawresinkil li xjolomil ut xcha'al li k'aleb'aal, re naq te'ruhanq chi tz'aqonq, re naq t-oxloqiiq li xwanjikeb' ut re naq te'ruuq chi xyu'aminkil li xk'ulub'eb'.*

Chi rix li **xk'ulub'eb' chi rix li xna'ajeb' laj Ralch'och'**, teneb'anb'il sa' xb'een li awab'ejilal roxloq'inkil ut xkawresinkil li xk'ulub'eb' laj ralch'och' chi rix roksinkil, xkolb'al rix ut xjolominkil li jalanqjalanq chi k'a'atq reeru nata'liman sa' li xna'ajeb'.

Jwal naab'al li chaq'rab',
ab'anan ka'aj wi' rik'in li yalok
q'e nakoo'ab'iik.

Qab'aanuhom qajitom ut qatz'aam sa'
li Xnimal ru Raqleb'aal Aatin, sa' eb' li
jalan chik chi raqleb'aal aatin ut sa' li
Raqleb'aal Aatin re Xkolb'al rix li Xnimal
Ru Chaq'rab'.

Ut li xningal ru aj raqol aatin xe'xye
naq wank qak'ulub'. Ak xyehom naq li
awab'ejilal naxmux li qak'ulub' chi rix li
patz'ok. Wankeb' kiib' oxib' li xning'al ru
k'anjel xe'xxaqab' li xk'anjeleb' jo' sa' li
Mina El Tambor, sa' xteepal li tenemit
San José del Golfo, jo' aj wi' aran San
Rafael Las Flores ut Se' Ke'enel (El
Estor). Ab'anan wankeb' aj wi' li moko
xe'xaqab'aak ta jo' eb' li Xtoonol Kaxlan
Xam wank chi ru li roqi ha' Ox Eek'.

Xt'ilob' li k'ulub' chi rix li patz'ok ut li k'anjel toj uxliik naraj

Jwal ch'a'aj li ak xqaq'ax chik. Jwal k'i li t'ilob' xk'ehomeb' li b'ihom ut li awab'ejilal.

- Nake'jachiik li k'aleb'aal xb'aaneb' li xyechihom li b'ihom, b'ar wi' nake'ok chi k'anjelak.
- Wankeb' laj k'aak'aalanel nake'oken chi xtawasinkil ut xib'esinkileb' laj kolol k'ulub'ej.
- Wank li xib'esink, yechi'ink kamsink, tawasink, muxuk ixq ut xkamsinkileb' laj kolol k'ulub'ej.
- Wank aj wi' li jitee'k ut tz'alam sa' xb'eeneb' laj kolol k'ulub'ej.
- Na'uxmank xnat'inkil xk'ulub' li poyanam yal re xkolb'aleb' rix li b'ihom.
- Moko nake'xpaab' ta li raatineb' laj raqol aatin li b'ihom (Mina Fénix, El Estor).
- Te'raj xaqab'ankil xchaq'rab'il li patz'ok, ab'anan moko re ta naq a'anaqeb' li k'aleb'aal li yaaleb'i re.

Qawa' Bernardo Q'a'al Xol, aj q'eqchi', aj Chi K'ajb'om, yoob'anb'il li muxuk chaq'rab' sa' xb'een chi ru li chihab' 2017 ut kichape' sa' li po enero re li chihab' 2018, xb'aan xkolb'al rix li qasutam, qana'ajej, li tzuultaq'a, li yu'am ut eb' li nimha' Chi K'ajb'om ut li Ox Eek'. Kixtaw xch'a'ajkilal naq ke'ok xkab'lankil xtoonol li kaxlan xam, xb'aan naq moko ke'patz'e' ta re li k'aleb'aal ut li tenamit Chi K'ajb'om. Ke'patz'ok sa' rochochil li Raqleb'aal Aatin aj Kolol Xnimal Ru Chaq'rab' ut sa' li po mayo re li chihab' 2017 ke'xsume naq tento xb'aanunkil li patz'ok. Chi ru li po agosto re li chihab' a'an, o'laju xlaje'k'aal (195) chi k'aleb'aal ke'xsume naq ink'a' nake'raj naq tch'e'ee'q li nimha'. Chalen a'an ke'xtikib' xq'ab'ankil qawa' Bernardo, ke'xtikib' li puktasib'aal aatin, makach'in li tik'ti' ke'xye ut kik'utun naq yal yoob'anb'il li xmuxum naq ke'xtz'il rix ut naq ke'raqok aatin sa' xb'een. Wuqub' chihab' ruk'in kahib' po li tz'alam ke'xteneb' sa' xb'een, xb'aan len naq wank xchapom ut relq'ahom. "K'ila sut xe'xch'olob' laj kolol rix naq xmuxe' xk'ulub' laj Bernardo xb'aaneb' laj Raqol Aatin wankeb' Kob'an, xb'aan tik'ti' ke'xch'ik sa' tz'alam". K'iila paay aj kolol xk'ulub' li poyanam aj najtil tenamit yookeb' xk'a'uxl xb'aan naq yal xq'ab'aak ut xmuxe' xk'ulub' laj Bernardo.

Qilaqeb' jun k'amok li patz'ok ak x'uxliik

Uspantan, xteepal K'iche'

Sakapulas, xteepal K'iche'

Sibinal, xteepal San Marcos

Chi ru li chihab' 2008, oob' chi tenamit wankeb' sa' Xteepal Huista, Huehuetenango, ke'xxaqab' naq "ink'a' nake'raj naq tpikee'q li tzuultaq'a", ut chi ru li chihab' 2008, waqxaqib' chi tenamit wankeb' aran Huehuetenango ke'xye naq ink'a' tch'e'eeq li loq'laj ch'och'.

Sa' li chihab' 2005 ki'uxk li patz'ok ma twanq li t'anok tzuul xb'aan li Mina Marlin sa' eb' li tenamit Comitancillo ut Sipakapa, sa' xteepal San Marcos. Sa' li chihab' 2008 ki'uxk Sibinal.

Sa' li 2009 ke'patz'ok ma us naq tpikee'q li tzuultaq'a aran Cunén; sa' li 2010 sa' li tenamit Uspantán; ut 2011 sa' li tenamit Sacapulas.

Chi ru li chihab' 2007, kiwank li patz'ok sa' li tenamit San Juan Sacatepéquez, xb'aan naq te'raj xkab'lankil xtoonali poq tz'ak.

Chi
kipa
Chi
naq
xtoc

Chi K'ajb'om, Xteepal Alta Verapaz

Naxq'ax jun millón li ke'tz'aqon sa' o'laju xlaje'k'aal (95) chi tenamit ut eb' li poyanam ke'xye INK'A' naqaj li xningaleb' ru k'anjel, INK'A' naqaj naq toj te'chalq chik xkomon, tz'aqalaq.

Ke'xxaqab' aatin laj Raqol Aatin, waqib' roxk'aal (46) sut, ut ke'xye naq xmuxe' xk'ulub'eb' laj Ralch'och'. Nake'xye aj wi' naq tento xb'aanunil li patz'ok rub'elaj.

ru li chihab' 2017
 patz'man reheb' laj
 K'ajb'om ma us
 te'wanq aran li
 onal li kaxlam xam

K'a'ut naq jwal aajel ru xyalb'al qaq'e re naq t-oxloq'iiq li qak'ulub' chi rix li patz'ok, naq t-uxq rub'elaj, sa' xyaalalil ut chi ch'olob'anb'il ru

A'an qak'ulub' laa'o laj ralch'och' wanko sa' eb' li tenamit ut b' li k'aleb'aal.

Ink'a' naqaj naq tawasiiq li qana'aj, ink'a' naqaj naq te'xtz'ajni ru, re naq chaab'ilaq li qawimj ut li qatzakahemj, jo' aj wi' li qayu'am

Tqaj xkolb'al rix li qana'aj, tqaj xkolb'al rix chi xjunil li wank xyu'am, yal qe aj wi' sa' komonil ut reheb' li qalal qak'ajol, tqaj xkolb'al li najteril iyaj, re naq maajunwa taxaq tqil li we'ej.

Li qawanjik ut li qanawom b'aanuhom naxk'aami rib' rik'in li loq'laj na'ajej ut li yu'am. Wi' naqakol rix li na'ajej tyooqo aj wi' xkolb'al rix li qayu'am.

A'aneb' a'in li hu b'ar wi' xta'liman li esil:

- Asociación de Abogados y Notarios Mayas de Guatemala. Consulta, Autonomía y Libre autodeterminación. Revista Nimajpu No. 4 Año 2, marzo-julio 2018 (versión electrónica).
- Caja de herramientas elaborada por Simmons & Simmons en colaboración altruista con PBI.
- Palma, Gustavo, La problemática agraria en Guatemala hoy: algunos apuntes históricos para su comprensión, en Revista Centroamericana de Ciencias Sociales, N.o 2. Vol. II, diciembre 2005.
- Xiloj Cuin, Lucía, La consulta previa, libre e informada en la jurisprudencia guatemalteca. Guatemala, Coordinación Maya Waqib'kej, octubre 2017.
- Solorio García, Wanda Mirel. Derecho: Conoce qué es la libre determinación, UTEL Blog, enero 2014

Aniheb' li nake'qochb'eeni laa'o laj PBI

- **Li raqok aatin chi rix li ki'uxk sa' xq'ehil li ch'a'ajkilal:** Xmolameb' aj Na'ol Chaq'rab' aj Kolol Xk'ulub' li Poyanam (BDH); Xmolameb' laj Chicoyoguito (AVECHAV).
- **Xkolb'al li k'ulub' chi rix li ch'och':** Xch'uutaleb' xmolam aj k'alom winq (UVOC), ut xmolameb' aj k'alom winq re kehil ch'och' (CCDA) sa' xteepal Verapaz.
- **Xkolb'al li na'ajej ut chi xjunil li wank chi ru ruchich'och':** Ch'uut Ak' Kutan reheb' laj K'alom Winq aj Ch'orti' (CCND); Aj yalol q'e wankeb' La Puya ut La Laguna; laj yalol q'e wankeb' Chi K'ajb'om ut Xch'uutalileb'i ixq aj najteril k'irtasinel ut aj kolol xk'ulub'eb' li ixq sa' Xteepal Watemaal (TZK'AT), ut eb' laj yalol q'e wankeb' Chinautla.

Xteeb'al na'ajej re li Tuqtuukil usilal

BRIGADAS INTERNACIONALES DE PAZ xtikib' xk'anjel arin Watemaal sa' li chihab' 1983. Narochb'eeniheb' li molam moko re ta awab'ejjal, jo'kan aj wi' li k'aleb'aal yookeb' chi xib'eek xb'aan naq yookeb' xkolb'al rix xk'ulub'eb'.

A'aneb' nake'xpatz' naq TE'OCHB'EENIIQ XB'AANEB' LAJ NAJTIL TENAMIT, xb'aan naq yookeb' xyalb'al xq'e chi xkolb'al rix li na'ajej, li sutam, malaj yookeb' xpatz'b'al li raqok aatin sa' xb'eeneb' laj muxul k'ulub'.

Li naxjayali li PBI a'an naq li xmolameb' ut li k'aleb'aaleb' laj kolol k'ulub'ej te'ruhanq xb'aanunkil li xk'anjel sa' xyaalalil.

Li nake'chal chi ochb'eenink a'aneb' jun siir li poyanam nake'xsi li xhoonal, jalaqjalaq xtenamiteb' ut sa' komonil nake'xk'e rib'eb' sa' aatin.

XNINQ'AL RU NA'LEB'

Oxib'eb' ru li xninqal ru na'leb' naxb'eeres li qak'anjel:

YALOQ Q'E SA' XYAALALIL

Nake'qochb'eeni eb' li ch'uut ut k'aleb'aal nake'xkol li xk'ulub'eb' sa' xyaalalil.

MOKO LAA'O TA YAALI QE

Naqak'e xloq'aleb' li ch'uut ut li k'aleb'aal, jo'kan naq moko nakoo'oken ta sa' li sumk'uub'ank ut li xaqab'ank aatin.

MOKO NAKOO'OKEN TA RIK'INEB' LI TE'RAJ AWAB'EJINK.

Maajun reheb' laj PBI xkomoneb' li ch'uut li nake'xyeechi rib' chi awab'ejink. Nakoo'aatinak yalaq ani aj ik'in, ab'anana re xtuqub'ankil ru ch'a'ajkilal.

Chanki ru nakoo'ochb'eenink

Oxib' paayi ru li k'anjel naqab'aanu naq naqochb'eeniheb' laj kolol k'ulub'ej:

Ula'nink: Nake'qochb'eeni poyanam, ch'uut ut k'aleb'aal yookeb' chi xib'eek xb'aan xkolb'al xk'ulub'eb'.

Nakoohulak chi rula'ninkileb' laj kolol k'ulub'ej. Nakoohulak chi ilok ut ab'ink xninqal ru ch'utam wi' napatz'e' qe xb'aaneb' laj kolol k'ulub'ej.

Ch'utamib'k rik'ineb' aj jolominel tenamit: Naqach'olob' li qak'anjel reheb' li nake'jolomink tenamit, jo' eb' aj wi' laj k'anjel malaj ruuchileb' li najtil tenamit. Naqjultika reheb' naq jwal yook qak'a'uxl xb'aan li xib'eek yookeb' xk'ulb'al laj kolol k'ulub'ej yooko chi rochb'eeninkileb'.

Puktasink esil: Rajlal po yooko xk'eeb'al chi nawee'k li qilom sa' xteepalil Watemaal jo' aj wi' sa' eb' li najtil tenamit ut wankeb' aj wi' li molam ut aj jolominel tenamit chi royb'eninkil li esil.

Chanki ru na'uxk xpatz'b'al li ochb'eeniik: naru xb'aanunkil chi aatinanb'il malaj chi tz'iib'anb'il, chi ru b'oqleb'aal malaj chi ru li esil nab'eek chi ru li Internet. Naru xtaqlankil sa' rochochil li PBI.

Eb' li wankeb' sa' PBI sa' xraqik li chihab' 2021:

Andrea Rey López (Estado Español), Irene Salinas Cortés (Colombia), Alexandra de Almeida Galo (Portugal),
Laura Carolina Saavedra Garzón (Colombia), Anuja Pathak (Suiza/Reino Unido), Elisa Molinaro (Italia),
Tiago Medeiros Delgado (Brasil)

Ut li xtuminal k'eeb'il xb'aaneb':

Rochochil PBI Guatemala
3a. Avenida A, 3-51, Zona 1
Nimla tenamit Watemaal
Xb'oqleb'aal: 2220 1032 y 2232 2930
correo-e: equipo@pbi-guatemala.org

Watemaal, xpohil li diciembre re li chihab' 2019